

Stilte en verbondenheid

Jan-Hendrik Bakker, 17 januari 2017

Vanavond wil ik het met u hebben over stilte. Dat is een lastig onderwerp omdat het een nogal diffuus begrip is. Stilte wordt gebruikt in ecologische zin, maar ook als spiritueel begrip. Dat laatste maakt het voor mij als filosoof met een rationeel-analytische instelling lastig te hanteren. Stilte is eigenlijk een containerbegrip. Je kunt er veel in kwijt dat normaal gesproken te vaag zou worden bevonden, maar noem het stilte en iedereen knikt beleefd. Praten over stilte heeft bovendien iets paradoxaals, zoals in de theologie er stromingen zijn die God nu bij uitstek datgene willen laten zijn waarover je *niet* kunt spreken. Over stilte moet je dus zwijgen, zou de gedachte dan zijn, geheel in de geest van Wittgenstein. Daarnaast kan onder het begrip stilte van alles verstaan worden dat ligt tussen volledige afwezigheid van geluid, afwezigheid van 'zijn' zelfs, tot afwezigheid van alleen ongewenst geluid, zoals de omschrijving luidt die in de milieuwetenschappen vaak gehanteerd wordt, zij het dan toegepast op 'lawaaï' als 'unwanted sounds'. In onze taal heeft stilte ook een negatieve connotatie, ze kan ook afwezigheid van zin betekenen, het niets, het grote zwijgen, denk aan Bergman's beroemde film "De grote stilte".

Het essay-boek dat ik in 2015 publiceerde heeft de titel meegekregen *In stilte, een filosofie van de afzondering*. Die titel heeft me een hoop problemen opgeleverd, en vanavond grijp ik de kans aan om daar eens bij stil te staan, vergeef me de woordspeling. Mijn boek gaat in mijn ogen in feite over politiek engagement en verbondenheid met de gemeenschap, althans vanuit die houding heb ik het indertijd geschreven, op zoek als ik was naar een hernieuwd spiritueel individualisme; nu het mainstream individualisme dat de Verlichting ons heeft gebracht gesmoord is geraakt in het neoliberale consumentisme, heb ik veel lezers ontmoet die de spirituele kant van de stilte veel meer nadruk hadden willen geven dan ik in mijn boek heb gedaan. Daarnaast heb ik mensen in mijn publiek gehad die mij ernstig verweten dat ik deed voorkomen alsof 'stilte' een uitvinding van de westerse filosofie is, wat niet waar is maar soms willen mensen gewoon iets vinden.

Hoe het ook zij, de achtergrond van mijn essays is nooit de definitieve terugtrekking uit de wereld geweest, zoals die misschien in sommige religieuze

kringen gepropageerd wordt, maar de afzondering als hernieuwing van de verbondenheid. Kierkegaard en Nietzsche zijn in hun radicale afzondering juist in hun schrijven en wens te publiceren zeer communicatief, en niet alleen omdat ze, zoals de hedendaagse twitteraar, de gemeenschap graag eens een poepie willen laten ruiken, maar omdat ze menen dat alleen authentieke individualiteit de wereld kan redden, en dat die authenticiteit vervolgens alleen in de eenzaamheid is te vinden. Zij dachten en schreven in de tijd van de opkomst van de massamens, die de Industriële Revolutie had geschapen en over wiens getal de artistieke elite zich erg onbehaaglijk begon te voelen. De massamens en de kuddegeest bedreigden alles wat waarde had, vond men. Het is een thema dat mij, nu de wereld al vele malen voller is geraakt dan in de tijd van Baudelaire, Nietzsche, Thoreau en Kierkegaard, ook niet meer heeft losgelaten.

Ik geef u nu een kort overzicht van wat mijn boek te bieden heeft. De afzonderlingen die aan bod komen vormen een heterogeen gezelschap, maar ze hebben gemeen dat bezorgdheid om de gemeenschap, of zelfs de wereldgemeenschap, aan de basis ligt van hun retraite. De oorspronkelijke titel van het boek luidde "Stilte en rebellie", maar dat veranderde in een later stadium, zoals gezegd, in "In stilte", wat neutraler is en bovendien had het woord 'rebel' zijn morele associaties jammerlijk verloren tijdens de verwording van de Arabische lente, die helemaal geen lente bleek te zijn maar eerder het vallen van de nacht (...)

Na dit overzicht komen we bij de vraag wat doet afzondering precies met degene die daar bewust voor kiest, bij wijze van daad van verzet en bezinning? En daar hebben we dan meteen de eerste voorwaarde: afzondering moet een positieve daad zijn, gericht op de ontdekking of het scheppen van grotere, belangrijkere waarden dan die van het door de economie geregeerde leven van alledag. Misschien dat Kierkegaard en Nietzsche de afzondering niet eens helemaal bewust gezocht hebben, ze kwamen er echter in terecht en hebben haar omhelst als een therapeutisch wonder. Voor Thoreau en Merton geldt dat ze de stilte zeer welbewust hebben gezocht omdat ze in de kern van het leven door wilden dringen, en ze waren ervan overtuigd dat die alleen in de eenzaamheid gevonden kon worden. In alle gevallen, met dat van de Unabomber als grensgeval, is de eenzaamheid een vorm van terugkeer naar de basale waarden van het bestaan geweest die in hogere zin politieke consequenties heeft gehad.

Hoe kan de stilte tot het inzicht leiden dat wij mensen met elkaar verbonden zijn? De woestijnvader Evagrius van Pontus zei het al in de vierde eeuw na Christus: "afgescheiden van iedereen, verbonden met iedereen". Het is een inzicht dat in de kluzenaarstraditie, van christendom tot boeddhisme, vaak wordt aangetroffen. Bewezen hoeft er niets te worden, de verbondenheid werd als het ware empirisch waargenomen. Het punt is namelijk dat stilte geen idee is, maar een ervaring. Laten we een ogenblik stil staan bij deze ervaring, die even spiritueel als zintuiglijk kan zijn.

Vergelijk het met de gewaarwording van de eigen ademhaling waartoe het bewustzijn van de yogabeoefenaar gereduceerd kan worden en dat zich dan plotseling verbreedt tot een kosmisch besef dat je als ademend wezen deel uitmaakt van al wat ademt. Maar daarvoor hoef je niet per se de weg van de yoga te bewandelen, een wandeling in de natuur van het hooggebergte (denk aan Nietzsche), of stilte in de muziek kan een vergelijkbare sensatie te weeg brengen. *Waar het om gaat is dat in de stilte iets anders hoorbaar wordt dan het eigen zelf.* Stilte opent dus ruimte, ze is synesthetisch om een begrip te gebruiken waar Merleau-Ponty veel over heeft geschreven. In ons filosofisch vakjargon is het misschien het beste te spreken van transcendentie: in de stilte transcendeert het zijn het erzijn van het individu. Zijn zelf trekt zich terug en maakt ruimte voor het andere, buiten het zelf.

De ervaring van de transcendentie van het zelf is wezenlijk een ervaring, ik zei het al. Begripsmatig is zij moeilijk voor te stellen. Wij zijn gewend ervanuit te gaan dat ontsnappen aan jezelf nu eenmaal onmogelijk is. Verstandelijk gezien is dat zo, maar op het niveau van de ervaring bestaat die mogelijkheid wel. Een ervaring is geen concept; zij is, om nogmaals met Wittgenstein te spreken, demonstratief, aanwijzend, je kunt er alleen naar wijzen: kijk, dat daar bedoel ik. Je moet het ervaren om te weten wat het is, zoals je alleen kunt weten hoe een septime-akkoord klinkt als je eerder tonen en toonsafstanden hebt ervaren. Dat concreet-zintuiglijke karakter van de zelftranscendentie maakt het tot een markant argument in de discussie met gestaalde logisch positivisten. Laten we nu ervan uitgaan dat het ook een geldig argument is, wat is dan de precieze inhoud?

In de zelftranscendentie ervaren we het zijn van de dingen buiten ons, planten, dieren, mensen, landschappen et cetera. We nemen ze weliswaar waar in of met ons bewustzijn, maar omdat ons zelf zich tijdelijk heeft teruggetrokken zijn we van de realiteit van het andere doordrongen. Dat andere vormt geen

onderdeel meer van ons innerlijk behang, om zo te zeggen, maar komt direct op ons toe. Dit is in de meest nuchtere fenomenologische zin de zelftranscendentie die mijn kluizenaars en afzonderlingen ervaren hebben: de reductie van het zelfbewustzijn tot louter bewustzijn, van consciousness tot awareness. De volgende stap is het besef dat dat andere buiten mij deel uitmaakt van een geheel waartoe ook ik behoor, juist en vooral omdat het ego niet meer als ego waarneemt: de Cartesiaanse scheiding tussen subject en object zit ons niet langer in de weg.

U hoort het goed. In deze benadering komt de tijdelijke opheffing van de scheiding tussen subject en object eerst, een eventuele religieuze of mystieke beleving komt daarna pas, als ze al komt want noodzakelijk is het niet. De unio mystica is weliswaar een veel geroemde gewaarwording, ze is geen alledaagse ervaring maar het resultaat van een jarenlange training vol zelfverloochening en soms ook zelfkastijding. Ik ken haar niet, althans dat denk ik maar ze lijkt mij een doel waar ik zonder kan. De ervaring van de eenheid van alles vind ik in verdunde dosis ook in de natuur, samen met de transcendentalisten uit de tijd van Henry Thoreau. De natuur is in feite de collectiviteit van alles, met inbegrip van mij en mijn bewustzijn, ze is goddelijk zonder geschapen te zijn, zoals Spinoza begreep.

Het monisme neemt in de westerse wijsbegeerte bepaald geen overgewaardeerde positie in. Spinoza wordt vooral geëerd vanwege zijn positie als radicale verlichtingsdenker. Dat zijn denken in feite een spiritueel materialisme mogelijk maakt, waar rationaliteit en bezieling samenhangen, is volgens mij nog een veel grotere verdienste; in die traditie hoeft het denkend subject de aarde niet te vernietigen in zijn poging haar te beheersen, *als het maar ten volle beseft dat zijn denken deel is van de aarde*. Ook het monisme van Plato en de latere neoplatonici is in een kwaad daglicht komen te staan omdat we het met anachronistische ijver in verband brengen met de jenseitigheid van de christelijke kerk, de tweewerelden- theorie waar vooral Augustinus voor tekende. Wat we van Plato en zijn latere interpreten in elk geval kunnen leren is dat als er slechts één ongedeelde waarheid is deze automatisch samenvalt met Het Goede, Het Ene is Het Goede, want hoe zou zij iets anders kunnen zijn als er niets anders is?

En nu stuit ik op een aporie en daarmee moet ik u vanavond opzadelen omdat ik haar niet kan oplossen. Filosofen mogen dat, gelukkig. Misschien is het zelfs hun taak. Die ongerijmdheid is dat stilte alleen ontoereikend is voor de ervaring

van verbondenheid. Of toch niet? Ik kom er zelf niet uit. Maar ik schets u mijn gedachtengang.

Friedrich Nietzsche was één van de grootste anti-platonici uit de geschiedenis van de filosofie. Maar hij was het toch met Plato eens dat de diepste werkelijkheid, die voor Nietzsche natuurlijk de chaos was, ook het Goede moest zijn. Nietzsche was een groot kluizenaar en afzonderling, in zijn eenzaamheid verachtte hij de wereldvijandige ascese hoewel hij zelf niets anders beoefende en hij wist het! En hij wist ook waarom. Als er maar één aarde is, blijf die aarde dan trouw en omhels je lot op die aarde als iets wat je nooit anders had gewild. Voor Nietzsche is de aarde het goede, simpel omdat er geen alternatief is. Hier komen de uitersten van Plato en Nietzsche bij elkaar: de hoogste orde en de diepste wanorde vragen om onze volledige overgave, hier lijken Zarathoestra's Ueberschmensch en Plato's wijze sprekend op elkaar. In dit opzicht is Nietzsche, althans die uit "Aldus sprak Zarathoestra", een compromisloze monist; tegenover de ene, ongedeelde en eeuwige waarheid van Plato staat weliswaar de waarheidsloosheid van Nietzsche, maar de waarheidsloosheid is hier geen waardeloosheid, ze leidt tot het hoogste goed: de menselijke zelfoverwinning in de Ueberschmensch.

De eenzaamheid van Zarathoestra wordt door Nietzsche afgebeeld als een geschenk van het lot zelf. Om de stilte volledig in zich op te nemen wendt Zarathoestra zich ten slotte van de mensheid af. Hij zet zijn compassie opzij en verdwijnt in de ijste van het hooggebergte, het is bijna een hemelvaart wanneer je die passage leest. Stilte en verbondenheid lossen hier uiteindelijk op in het voordeel van de stilte. De humaniteit kan Zarathoestra niet meer hinderen in zijn volledige eenwording met het leven. Wat begonnen is uit deernis met het menselijk lijden eindigt in een overwinning op het menselijke zelf. Zarathoestra snijdt alle banden daarmee door. Voor mij is dit moment uit de geschiedenis van de filosofie één van de belangrijkste die ik ken. Zarathoestra's keuze tegen de mens is volgens mij een verleiding die hoogst actueel is. De radicale ecologie, die weinig op heeft met homo sapiens, en de doctrinaire ideologie (religieus of politiek van aard, of zoals je vaak ziet, beide) kennen die verleiding ook. De stilte functioneert hier niet als remedie tegen maar als aanjager van de onverschilligheid.

Zo wil ik vanavond dan besluiten met deze conclusie: voor verbondenheid is stilte nodig, maar stilte alleen is onvoldoende, ze kan niet zonder de liefde.

Lezing voor de Vereniging van Wijsbegeerte Den Haag, 17 januari 2017